

Pobresa femenina: pobresa amagada?

Una anàlisi del risc de pobresa per raó de gènere en diferents períodes del cicle vital

Ignasi Brunet, Francesc Valls, Àngel Belzunegui

Universitat Rovira i Virgili

ignasi.brunet@urv.cat; francesc.valls@urv.cat; angel.belzunegui@urv.cat

Resum

Aquest article aborda els resultats d'una investigació orientada a copsar les diferències en els processos d'empobriment i exclusió social de les dones i dels homes. Els resultats evidencien que: a) hi ha més incidència de la pobresa en el col·lectiu femení, que es reproduceix en tots els moments clau del cicle vital estudiats; b) existeix una pobresa implícita que afecta de forma específica les dones al si de la institució familiar, que és invisible si utilitzem la metodologia convencional de mesura de la pobresa i que les abocaria, en cas de quedar-se soles, a una situació d'elevada vulnerabilitat social, i c) els discursos de les dones en situació de pobresa expliciten la posició de subordinació i de manca d'autonomia de les dones sota l'actual estructura en què està organitzada la institució familiar.

Paraules clau: pobresa, gènere, desigualtats socials

Abstract

This article studies the results of an investigation into the differences between the processes of impoverishment and social exclusion of women and men. The results reveal that: a) poverty has a greater impact on women at all of the moments studied in the life cycle; b) women in the heart of the family are specifically affected by an implicit poverty which is invisible to the conventional methods of measuring poverty and which condemns them to considerable social vulnerability if they ever have to fend for themselves, and c) the discourse of women affected by poverty make it clear that they are in a subordinate position and lack autonomy under the current structure of the family.

Keywords: poverty, gender, social inequality.

1. Introducció

La pobresa és un fenomen de definició complexa que està construït a partir de diversos convencionalismes que han anat variant al llarg dels anys i que no són els mateixos per a totes les societats.

L'estudi de la pobresa de forma científica arrenca a principis de segle (Rowntree, 1901), i se centra a abordar el vessant absolut de la pobresa, és a dir, identificant-la com la insatisfacció d'unes necessitats bàsiques universals, de tipus asocial i atemporal. Aquest paradigma domina la literatura sobre pobresa fins a la segona meitat del segle xx, quan diverses aportacions (Galbraith, 1958; Abel-Smith i Townsend, 1965; Townsend, 1962) apunten la necessitat de contextualitzar la pobresa: ser pobre no ha de significar únicament no poder garantir la pròpia supervivència física (és a dir, no poder-se abastir d'aliments, habitatge o vestimenta), sinó més aviat no poder disposar d'uns mínims recursos acceptables des de la societat de referència. La pobresa es passa a contextualitzar socialment, i d'aquí que se la denomini pobresa relativa. Aquesta aproximació es manté vigent fins avui dia, especialment en l'àmbit europeu, gràcies a l'impuls que li han donat els diversos instituts d'estadística dels països comunitaris (així com l'Eurostat). Amb tot, aquesta perspectiva no s'ha vist alliberada de diverses crítiques, en especial pel que fa al seu reduccionisme economicista. Arran d'això han anat sorgint propostes d'anàlisi a partir d'indicadors de privació multidimensional (Townsend, 1979) i s'ha consolidat l'arraconament del terme *pobresa* per altres que emfatitzen aquesta multiplicitat de factors de vulnerabilitat (Paugam, 1993, 2007; Sen, 1995; Castel, 1997, 2003) i que ha generat l'ascens, en els darrers anys, del concepte *d'exclusió social*.

Dins d'aquesta panoràmica, quin és el protagonisme dels estudis basats en el gènere? Força modest. L'adopció de la llar com a unitat d'anàlisi en l'estudi de la pobresa dificulta observar què passa a l'interior d'aquesta (Tortosa, 2001). Aquest mecanisme suposa que les relacions entre homes i dones dins la llar són qüestions de parella i no relacions de tipus sistèmic i, per tant, considera que tots els individus d'una mateixa llar gaudeixen de les mateixes condicions de vida i del mateix grau de control sobre aquestes. Per tant, els mecanismes de mesura de la pobresa obliden tradicionalment les relacions d'explotació, discriminació, marginació o dominació ocasionades pel fet que les relacions entre gèneres són asimètriques, és a dir, parteixen de posicions desiguals (Brunet *et alii*, 2008).

Per tant, en aquestes pàgines proposem abordar la invisibilitat de la qüestió del gènere en l'estudi de la pobresa, mitjançant dues línies d'actuació:

1. La primera rau en el trencament del vel metodològic familiar. Un vel que, en l'anàlisi quantitativa de la pobresa, agrega a totes les persones d'una mateixa

llar una mateixa posició respecte a la pobresa, sense tenir en compte quins nivells d'autonomia o de dependència es donen al seu si.

2. La segona rau en l'adopció de tècniques qualitatives que ens han permès, a partir dels discursos de dones en situació de pobresa i exclusió social, comprendre els marcs interpretatius adquirits que guien les pràctiques i la subjectivitat de les persones –en aquest cas, dones– pobres, posant un especial èmfasi en les estratègies i relacions que es donen a l'interior de la llar.

2. Estratègia metodològica

La hipòtesi interpretativa de partida en la qual hem sustentat els objectius de l'estudi és que la pobresa en les dones està condicionada, entre altres factors, per les identitats i desigualtats de gènere, i està accentuada per la degradació de les condicions d'ocupació i la vulnerabilitat social que pateixen més decididament les dones. Dit d'una altra manera, entenem que la combinació de dominació masculina i de precarietat laboral augmenten les probabilitats d'empobriment de les dones. Per contrastar aquesta hipòtesi hem dut a terme una estratègia metodològica basada en l'anàlisi de dades secundàries quantitatives i de dades primàries de tipus qualitatiu obtingudes a través d'entrevistes en profunditat.

El vessant quantitatiu de l'anàlisi s'ha nodrit de les dades que proporciona l'Enquesta de condicions de vida de l'Institut Nacional d'Estadística, en aquest cas de l'onada del 2006. Aquesta enquesta de periodicitat anual, amb una mostra de 16.000 llars i representativitat estadística de les diferents comunitats autònomes, s'erigeix com un instrument estadístic de primer ordre per a l'estudi de la pobresa i la desigualtat, el seguiment de la cohesió social, l'estudi de les necessitats de la població i de l'impacte de les polítiques socials i econòmiques sobre les llars i les persones, així com per al disseny de noves polítiques públiques. En aquest article publiquem una part de la informació obtinguda en l'anàlisi quantitativa, concretament la que es centra a analitzar els riscos de pobresa per raó de gènere en diferents etapes del cicle vital.

El vessant qualitatiu, per la seva part, ha consistit en la realització d'entrevistes en profunditat a dones en situació de pobresa i/o exclusió social del Camp de Tarragona,¹ així com també a agents socials que intervenen en aquesta problemàtica. En total s'han efectuat 33 entrevistes en profunditat a dones en situació de pobresa i/o exclusió social

1 El Camp de Tarragona compta amb 612.441 habitants, repartits en les comarques del Tarragonès, Baix camp, Alt Camp, Baix Penedès, Priorat i Conca de Barberà. La població del Camp representa el 76,2% de la població de la província de Tarragona i un 8,2% de la població catalana (xifres corresponents al 2009 procedents de l'Institut d'Estadística de Catalunya).

(majoritàriament als municipis de Tarragona i Reus). També s'han realitzat 9 entrevistes a agents socials que treballen aquesta problemàtica al territori.

3. La pobresa amagada: una qüestió de gènere

3.1 La metodologia convencional de mesura de la pobresa

Abans d'entrar en l'anàlisi de les dades sobre la relació entre el gènere i la pobresa creiem que és convenient descriure, de forma sintètica, quin és el procediment metodològic que hem seguit per al càlcul de la pobresa.

D'entrada, cal avisar que no hi ha una accepció consolidada de pobresa. Per tant, hem de ser conscients que totes les investigacions que parlen de pobresa ho fan *d'un tipus de pobresa*. Així, les convencions sobre el càlcul de pobresa varien tant entre diferents països com entre diferents períodes de temps. Des dels anys setanta fins a l'actualitat, sobretot en l'àmbit europeu, s'ha anat consolidant una d'aquestes formes de calcular la pobresa i actualment pràcticament tota la comunitat científica i els instituts estadístics oficials (entre aquests, l'oficina estadística europea, Eurostat, així com l'Institut Nacional d'Estadística espanyol o l'Institut d'Estadística de Catalunya) aborden la denominada pobresa relativa. La denominació de pobresa relativa prové de la forma de mesurar-la: es defineix la pobresa a partir de la relació amb uns estàndards marcats dins de cada societat. Es parteix de dues premisses: *a)* la primera és que la pobresa està definida socialment i, per tant, varia en funció de la societat i del moment, i *b)* la segona és l'aplicació de mètodes comparatius per delimitar, dins de cada societat i temps concrets, la població pobra de la població no pobra.

Si ens movem en un nivell tècnic, la pobresa relativa no és altra cosa que una forma de mesurar la desigualtat social en una societat. Per tant, quan diem que una persona és pobra, estem dient que està en una posició de desavantatge econòmic respecte a l'estàndard de la societat de referència. A més, és un concepte estrictament lligat a un moment i a una societat concrets i, per tant, ha d'estar sempre contextualitzat: una mateixa persona i amb un mateix volum d'ingressos pot ser definida com a pobra en un país i no ser-ho en un altre.

El concepte de pobresa relativa sorgeix per oposició a la idea de pobresa absoluta o universal, que va ser hegemònica des dels inicis moderns de l'estudi de la pobresa i fins als anys setanta (tot i que encara és vigent en l'actualitat, per exemple, als EUA). Una conceptualització que rebutja el caràcter social de la pobresa: la fa independent de la societat de referència i del moment històric analitzat, i està lligada a la idea de misèria i d'existència de necessitats no cobertes (alimentació, habitatge, vestimenta...). D'aques-

ta manera, en els països econòmicament desenvolupats la pobresa absoluta és pràcticament inexistent, mentre que la pobresa relativa és pràcticament impossible d'eradicar (caldria arribar a un extrem de perfecta igualtat).

L'estudi de la pobresa relativa classifica la població en dues categories (pobra i no pobra) a partir d'un llindar de pobresa establert convencionalment. Actualment, a instàncies de l'Eurostat, la majoria d'investigacions europees sobre pobresa el situen en el 60% de la renda mediana equivalent de la població de referència. Sintèticament, es procedeix a partir dels passos següents. En primer lloc, es calculen els ingressos anuals percebuts pels membres de cada llar. Aquests ingressos poden procedir de diverses fonts, com d'una remuneració per treball, de rendiments econòmics o patrimonials o de transferències per protecció social.

Una vegada calculada la renda total disponible de cada llar, s'ajusta al nombre de membres de la llar i a la seva composició, per tal de poder fer comparacions entre llars de diferents tipologies. Majoritàriament es rebutja la idea de fer una simple divisió dels ingressos totals de la llar entre el nombre de membres. Per què? Per dos motius. El primer fa referència a les economies d'escala. L'experiència demostra que a mesura que augmenta el nombre de membres de la llar es produeix una optimització de l'ús dels recursos existents (com, per exemple, dels electrodomèstics, la llum, el gas, etc.). Per tant, un augment del nombre de membres de la llar no ha d'anar necessàriament acompanyat d'un augment proporcional dels ingressos, per tal de mantenir el mateix nivell de benestar. Un segon motiu fa referència a les diferents pautes de consum entre adults i infants.

Seguint aquest doble criteri, els ingressos totals de la llar es divideixen a partir d'una escala que pondera el pes de cada individu dins la llar: la unitat de consum equivalent. Nosaltres hem seguit la denominada Escala OCDE modificada² (OECD, 1982), també àmpliament utilitzada, que atorga un pes ponderat a cadascun dels membres de la llar seguint, en comparació amb altres taules d'equivalència existents, els criteris següents: el primer adult de la llar equival a una unitat de consum; la resta d'adults equivalen a 0,5 unitats de consum, cadascun; els menors de 14 anys equivalen, cadascun, a 0,3 unitats de consum.

La divisió de la renda total de la llar s'efectua, per tant, entre aquestes unitats de consum, i el resultat és el que denominem renda per unitat de consum. Aquesta xifra és la variable clau per al càlcul del llindar de pobresa.

A partir d'aquí, es calcula el llindar de pobresa (el 60% de la renda mediana equivalent, és a dir, el 60% de la renda disponible de la llar situada just al punt mig d'una fila

² L'escala modificada és una reformulació de l'escala d'Oxford que ponderava amb 1,0 el primer adult, 0,7 per a cada adult addicional i 0,5 per als menors de 15 anys. En aquest sentit, Hagenaaars, Vos i Zaidi (1994) consideren que l'escala d'Oxford sobreestimava la vulnerabilitat econòmica de les llars més grans en comparació amb les més petites, raó per la qual es va fer la substitució per l'escala modificada.

imaginària que ordena les llars segons els seus ingressos). A Catalunya, l'any 2007, la renda mediana equivalent era de 13.640 euros anuals per unitat de consum i, per tant, el llindar de pobresa s'establia en 8.184 euros per unitat de consum.³ Totes les llars amb una renda per unitat de consum inferior a aquest llindar passen a ser considerades pobres i, en conseqüència, tots els membres que hi viuen també són considerats, sense excepció, pobres. Per al total d'Espanya aquest llindar de pobresa per l'any 2007 era de 7.203 euros.

Per últim, cal tenir en compte que aquests llindars de pobresa es basen en una llar individual (ja que el nombre d'unitats de consum equivalent és 1). En les altres tipologies de llars cal multiplicar aquest llindar pel nombre d'unitats de consum equivalent.

A la taula següent es mostren els llindars de pobresa d'algunes de les tipologies de llar més habituals.

Taula 1. Llindars de pobresa (en euros anuals ingressats per la llar) segons diferents tipologies de llars. Catalunya i Total Espanya

Tipologia de llar / Any	Catalunya		Espanya	
	2006	2007	2006	2007
Un adult sol	8.276	8.184	6.860	7.203
Un adult i un infant	10.759	10.639	8.918	9.364
Dos adults	12.414	12.276	10.290	10.804
Dos adults i un infant	14.899	14.731	12.348	12.965
Tres adults	16.552	16.368	13.720	14.406
Dos adults i dos infants	17.380	17.186	14.406	15.126

Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'ECV

Així doncs, totes aquelles llars amb uns ingressos anuals inferiors al llindar de pobresa corresponent queden definides com a llars pobres, i els individus que hi habiten també passen a ser considerats individus pobres.⁴ I, inversament, aquelles llars amb uns ingressos equivalents superiors al llindar corresponent són considerades llars no pobres.

Aquest és un aspecte essencial d'aquesta investigació: la metodologia convencional de mesura de la pobresa indica que tots els membres d'una mateixa llar són definits com a pobres o no pobres de forma agregada i, per tant, no fa referència a les dinàmi-

³ Cal apuntar que al llarg de l'anàlisi hem utilitzat com a referència el llindar de pobresa català. És a dir, en el càlcul del llindar de pobresa s'han tingut en compte exclusivament les llars catalanes. Com que el llindar de pobresa català és superior a l'estatal, hi ha una primera conseqüència evident: hi ha un volum important de llars que són considerades pobres i que, si haguéssim utilitzat el llindar de pobresa estatal, no ho serien. En la mesura que bona part dels sistemes de protecció social i de les polítiques d'actuació contra la pobresa són de competència autonòmica, creiem que cal apostar per aquesta estratègia.

⁴ En aquest treball utilitzarem indistintament definicions com «pobre», «en situació de pobresa» i «en risc de pobresa».

ques de control dels recursos dins de la llar, ni a les estratègies de domini/subordinació que poden existir entre els seus membres.

3.2 El risc de pobresa en funció del gènere en diferents períodes del cicle vital: resultats a partir de la metodologia convencional

En aquest punt mostrem quina és la incidència de la pobresa en funció del gènere en diferents períodes del cicle vital. Hem fet els càlculs utilitzant la metodologia convencional de mesura de la pobresa relativa (i centrant-nos en l'àmbit català) per cinc períodes clau:

- a) La inserció laboral: individus de 16 a 34 anys que fa menys de cinc anys que treballen.
- b) L'emancipació familiar (individus de 16 a 34 anys que ja no viuen a la llar d'origen).
- c) La reproducció familiar (individus de 16 a 39 anys emancipats i que viuen en llars amb presència de nens).
- d) L'adultesa (individus de 40 a 64 anys).
- e) La vellesa (individus de més de 64 anys).

Per tots els casos s'han considerat només els individus que no estaven estudiant, per tal d'excloure aquells individus que treballen i estudien a la vegada: aquests acostumen a realitzar feines a mitja jornada per compaginar la tasca laboral amb la formativa, i aquest menor fet repercutiria en un augment global del risc de pobresa.

D'entrada, els resultats mostren un risc de pobresa lleugerament superior en les dones en gairebé tots els moments del cicle vital estudiats. Tan sols la inserció laboral representa més risc de patir pobresa entre els homes, una circumstància que es fonamenta en el fet que les dones allarguen la seva etapa formativa (fins i tot en els casos en què la seva llar és pobra) per mirar d'evitar, d'aquesta manera, la precarietat extrema que genera una entrada prematura al mercat de treball. De fet, en les dones la inserció laboral representa el moment de màxima protecció davant la pobresa (només la pateixen el 12,8%, per un 17,9% dels homes, en els quals la sortida més ràpida del sistema educatiu es converteix en una precarietat més estesa durant la inserció laboral). A partir d'aquí tots els moments vitals comporten un major risc de pobresa per al col·lectiu femení.

L'emancipació suposa, conjuntament, el període de menor risc de pobresa (9,7% en els homes i 13,1% en les dones). Aquest baix risc de pobresa en el període d'emancipació és una de les característiques pròpies dels països mediterranis i reflecteix que l'emancipació familiar només es produeix quan es garanteixen unes condicions de vida

relativament acomodades, fet que n'endarrerix l'execució. Aquest comportament és molt diferent del que succeeix, com a exemple oposat, als països nòrdics, on l'emancipació familiar s'executa molt abans i implica un augment dràstic –però curt– del risc de patir pobresa.

Malgrat tot, el baix risc de pobresa pot ser fictici, ja que en els procediments convencionals per mesurar-lo no es tenen en compte les despeses sinó la renda: en aquest període les despeses relacionades amb l'habitatge suposen una proporció elevada de la renda total disponible, i pot generar un descens del nivell de vida que no queda reflectit en les estadístiques de pobresa. El risc és superior en les dones (tenen un 25% més de probabilitats de patir pobresa que els homes durant aquest procés), provocat per l'elevada vulnerabilitat que pateixen les dones emancipades en solitari (dues de cada tres són pobres) i les dones que encapçalen una llar monomarental (el risc de pobresa és del 43,9%).

L'època de reproducció suposa un punt d'inflexió a l'alça en la tendència del risc de patir pobresa. En aquest període la pobresa afecta un 17,8% dels homes i un 22,9% de les dones de 16 a 39 anys emancipats amb fills. A més, aquest és el moment de més desigualtat entre els dos gèneres. El primer element, l'augment conjunt de la incidència de la pobresa, s'explica per l'augment del nombre de membres no productius de la família: els fills. L'elevada desigualtat es deu a les estratègies familiars de conciliació del treball productiu i reproductiu. Hem detectat que en aquest col·lectiu que es troba en procés de reproducció hi ha una tendència femenina a l'abandonament del mercat de treball⁵ i a la substitució d'aquestes tasques productives/remunerades per les tasques domèstiques/no remunerades:

- a) La taxa d'ocupació femenina es redueix del 84,2% entre les dones emancipades de 16 a 39 anys sense fills a un 71,8% entre les dones d'aquest col·lectiu que sí que tenen fills. A més, una quarta part d'aquestes darreres tenien feines a temps parcial (al voltant d'un 1% entre els homes). En els homes no hi ha aquesta desvinculació laboral en l'etapa de reproducció: el 91,2% dels homes de 16 a 39 anys emancipats però sense fills estaven ocupats, i entre els que ja havien tingut fills la taxa d'ocupació era del 93,1%.
- b) Aquesta mà d'obra femenina que abandona el mercat laboral en el moment de tenir fills passa a ocupar-se de les tasques domèstiques: d'un 4,5% de les dones que no tenen fills a un 17,1% de les dones que sí que tenen fills.

⁵ Segons dades de la Tresoreria General de la Seguretat Social, les excedències per tenir cura dels fills són demanades quasi exclusivament per les dones mares. Encara que en el període 2000–2007 s'hi han anat incorporant més homes, les xifres per a l'any 2007 mostren que segueixen sent les dones les que disposen d'aquestes baixes, amb un 94,1% dels casos (Instituto de la Mujer, 2009).

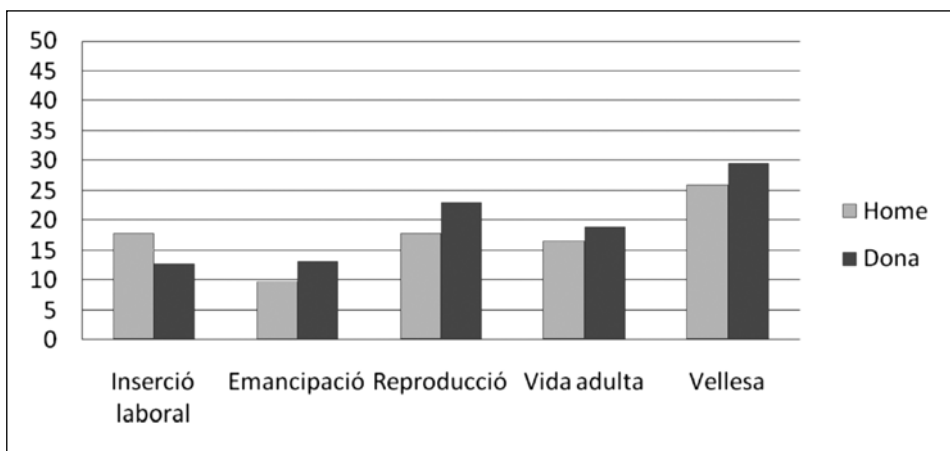
Aquestes desigualtats en les estratègies familiars, que s'amorteixen en les llars on conviuen un home i una dona, s'expliciten en els casos on el nucli familiar està compost només per una dona.

La vida adulta representa el moment de màxim equilibri en el risc de patir pobresa entre els dos gèneres, seguint la metodologia de càlcul convencional: entre els 40 i els 64 anys un 16,5% dels homes i un 19% de les dones que no estudien són pobres. La major igualtat ve donada perquè en aquestes edats la majoria de la població viu en nuclis familiars on, per tant, la pobresa d'un gènere afecta de la mateixa manera l'altre gènere. Només els casos de ruptura familiar impliquen un desequilibri en el risc de patir pobresa: com que les dones pateixen en major mesura aquests processos (un 13,6% eren vídues, divorciades o separades), el seu risc de pobresa és també, lògicament, superior.

Per últim, la jubilació implica la màxima probabilitat de patir pobresa en els dos sexes: 25,9% en els homes i 29,6% en les dones. La diferència entre els dos gèneres es deu exclusivament a la vulnerabilitat que pateixen les dones de 65 anys en amunt quan viuen soles: aquesta situació es dona en pràcticament una de cada quatre dones i el risc de pobresa inherent a aquesta situació és del 57% (per contra, només un 6,4% dels homes de més de 64 anys viuen sols i el seu risc de pobresa és inferior, del 22%).

En definitiva, quatre dels cinc moments del cicle vital analitzats impliquen un major risc de pobresa en les dones, i aquest major risc gairebé sempre es deu a un component d'individualitat: monomarentalitat, ruptura familiar, viduetat. En tot cas, però, les diferències en les taxes de pobresa entre homes i dones són sempre relativament baixes.

Gràfic 1. Taxes de pobresa per raó de gènere (metodologia convencional) en diferents períodes del cicle vital. Catalunya (Il·lindar català), 2006

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'ECV (2006)

3.3 El risc de pobresa per gènere en diferents períodes del cicle vital: les dades sota el supòsit d'autonomia

Considerem que les dades que acabem d'obtenir són poc explicatives per donar compte de la situació de vulnerabilitat que afecta tots dos gèneres. Hem observat que el risc de pobresa és similar per ambdós gèneres en contextos de nucli familiar, i que les diferències augmenten (en perjudici de les dones) quan no hi ha un nucli familiar al darrere. Per determinar si realment existeix una vulnerabilitat diferenciada per raó de gènere, o si homes i dones tenen un risc de pobresa relativament equilibrat al llarg dels diferents moments del cicle vital (com semblen indicar les dades obtingudes segons la metodologia convencional), hem volgut estudiar què succeeix quan calculem la incidència de la pobresa sota el supòsit d'autonomia.

El supòsit d'autonomia és una modificació única i puntual del model de càlcul de la pobresa, que consisteix a prendre com a unitat d'anàlisi els individus de forma desagregada. És a dir, basar-nos en el supòsit que cada individu sigui analitzat com una llar autònoma (amb una unitat de consum equivalent) i que subsisteix amb els ingressos individuals. La resta de passos per calcular la incidència de la pobresa són els mateixos que els seguits a la metodologia convencional.

Els autors d'aquest article donen compte, en una altra publicació (BRUNET *et alii*, 2010), i a partir de la comparació de la incidència de la pobresa en funció de la metodologia de càlcul utilitzada (la convencional o la basada en el supòsit d'autonomia), de la possibilitat de destriar quatre espais de pobresa en funció del tipus de vincle de dependència/autonomia familiar. Són els següents:

- Un espai de protecció, específicament masculí, on el risc de pobresa és baix tant si es mesura a partir del conjunt de la llar com si s'analitza la situació hipotètica dels individus sota el supòsit d'autonomia. En el cas de les dones, només aconseguen establir-se en aquest espai de protecció aquelles amb estudis superiors, les ocupades a temps complet i les ocupades en categories professionals altament qualificades.
- Un espai de pobresa de tipus individual que afecta especialment la població que viu en solitari o que prové d'un procés de ruptura familiar. En aquest col·lectiu, el risc de pobresa és moderat i no difereix substancialment entre la situació de convivència actual i el supòsit que la persona passés a viure sola i exclusivament amb els seus ingressos.
- Un espai de pobresa implícita, gairebé exclusivament femenina, que afecta dones marcades per un component familiar, que tenen algun tipus de vinculació laboral (a temps complet o a temps parcial, i tant assalariades no qualificades

com assalariades amb una relativa qualificació) i que han completat estudis secundaris. La característica principal d'aquesta tipologia de pobresa és, a més de la seva feminització, que resta amagada als càlculs de pobresa convencionals, que es basen en la llar. En canvi, quan s'analitza quin seria el risc de pobresa en cas d'autonomia de l'individu, la pobresa colpeja dràsticament aquest perfil de dones.

- Un espai de pobresa explícita, també específicament femenina (entre els homes, només la pateixen els aturats), que afecta la població amb menys recursos per fer front a la vulnerabilitat. Està marcada per la desvinculació laboral, un baix nivell d'estudis, una edat avançada i un component rural, i el risc de pobresa és molt elevat tant si tenim en consideració el conjunt del nucli familiar com els individus per separat.

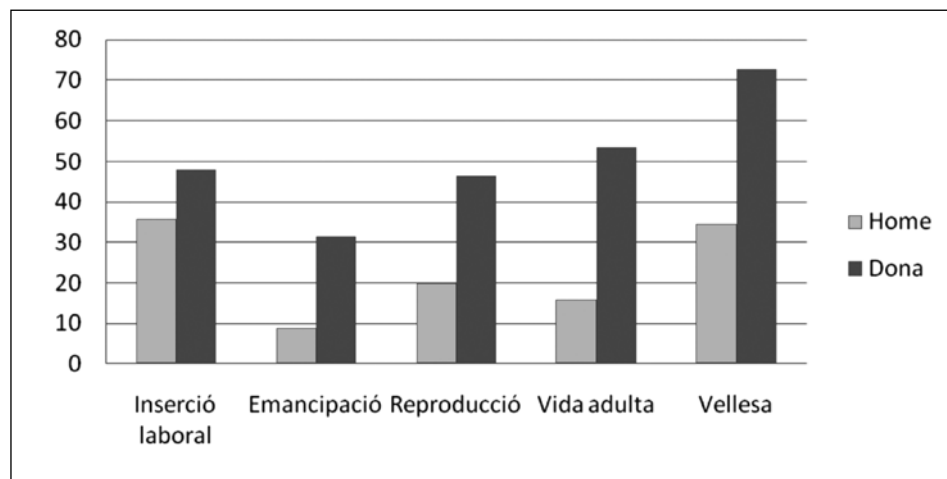
La comparació del risc de pobresa en funció del gènere i del tipus de mesura de la pobresa (convencional o sota el supòsit d'autonomia) en diferents moments del cicle vital ens mostra que, efectivament, quan passem d'una metodologia a l'altra la variació dels resultats és molt desigual.

La inserció laboral és el període que mantindria una major igualtat entre homes i dones en cas de viure sols, a causa de la generalització de la precarietat entre els joves en els primers anys de vinculació laboral. Tot i això, la diferència entre gèneres ja és substancial: un 48,1% de les dones que no estudien i que fa 5 o menys anys que s'han inserit al mercat de treball serien pobres si visquessin soles, davant un 35,8% dels homes. Aquesta dada contrasta amb l'obtinguda segons la metodologia convencional, que indicava que les dones patien una menor incidència de la pobresa en aquest període. L'explicació que hem donat abans feia referència a una vinculació laboral més precoç en els homes i, per tant, feta amb una menor qualificació. Els resultats actuals ens mostren que, igualment, la major formació de les dones en el moment d'inserir-se al mercat de treball no els és suficient per assolir una major autonomia econòmica: aquesta major qualificació s'ha de vincular amb estratègies de pertinença a un nucli familiar (sigui de la llar de referència o de la llar de procreació).

A partir d'aquest moment el risc de pobresa masculí es manté estable per sota del 20% en cadascun dels períodes del cicle vital (un nivell similar al de les taxes de pobresa masculina calculades segons la metodologia convencional) fins a arribar a l'edat de jubilació, on un de cada tres homes (34,6%) seria pobre si visqués sol. En canvi, les taxes de pobresa femenina en cas d'autonomia, com a mínim, dupliquen les obtingudes segons la metodologia convencional. A partir de l'emancipació familiar les dones veuen com el seu risc de pobresa en cas de viure soles augmenta constantment: si en l'emancipació corrien aquest perill el 31,5% de les dones, en la reproducció ja són el 46,6%, en la vida adulta més de la meitat (el 53,6%) i en la jubilació el 72,6%.

Aquestes darreres dades reflecteixen que, en el model d'organització actual de la institució familiar, el paper de la dona segueix estant vinculat a les tasques no remunerades i, per tant, la seva subsistència fora de la pobresa està marcada per la dependència econòmica respecte als ingressos que obtenen altres membres de la llar, principalment el marit.

Gràfic 2. Taxes de pobresa en cas d'autonomia per gènere, en diferents períodes del cicle vital. Catalunya (llindar català), 2006

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'ECV (2006)

3.4 La veu de les dones que pateixen la pobresa i l'exclusió social

La metodologia utilitzada ens permet descobrir la incidència teòrica de la pobresa en el cas de l'autonomia vital de les persones, i ens proporciona una visió diferent de l'impacte de la pobresa si els individus formessin una unitat familiar individual, però sobretot posa de manifest com la pobresa femenina resta encara subestimada pels procediments agregats estadístics utilitzats habitualment. A través del càlcul de la pobresa en individus «aïllats», obtenim un escenari de més vulnerabilitat patit per les dones: és el cas del que hem anomenat l'espai de la pobresa implícita. Es pot concloure, a la vista d'aquestes dades, que és la unitat familiar l'àmbit gràcies al qual s'esmorteeixen les desiguals vulnerabilitats i riscos davant la pobresa entre homes i dones, i també entre diferents membres intergeneracionals. No hi ha dubte que el context familiar, i més en la nostra cultura familiarista, fa que els membres sumin recursos per afrontar el risc d'experimentar processos de major vulnerabilitat social i econòmica. Ara bé, no és menys cert

que l'estructura familiar està recorreguda pel sistema de dominació patriarcal d'assignació de rols i feines i de minorització de la dona, fent que sovint les dones, dins les famílies, tinguin un paper perifèric en l'obtenció de recursos econòmics remunerats i convencionals. És per això que quan abstraïem els individus del context familiar i els analitzem només amb els recursos monetaris que aconsegueixen, es disparen les xifres de dones potencialment pobres.

La tipologia de dones pobres entrevistades mostra una elevada heterogeneïtat de les característiques de la pobresa, però no així sobre les causes que podem dir que són a la base de l'experiència de la pobresa. És a dir, els relats biogràfics ens mostren una considerable varietat de circumstàncies personals i familiars que fan que les dones pobres experimentin les situacions de risc i vulnerabilitat de diferents formes, que facin front a aquestes situacions desplegant també estratègies diverses i que racionalitzin també de forma variada la seva pròpia experiència com a dones pobres (fins i tot donant-se el cas també de la negació). Tanmateix, quan es fa l'anàlisi de les trajectòries vitals, en l'origen de les situacions de pobresa trobem tres factors que, encara que es manifestin de diferents formes, es combinen a l'hora de fer que les dones en aquest cas acabin experimentant pobresa i una major vulnerabilitat econòmica: la situació de subordinació en l'entorn familiar propi i extens, la precarietat en el mercat de treball formal i informal i, en menor mesura, la pèrdua de densitat social.

Però són els dos primers factors, la posició de les dones en el mercat de treball i la posició de les dones en l'entorn familiar, els dos principals que determinen la precarietat vital entesa com la manca de recursos propis de caràcter monetari per afrontar la vida autònoma.

Els ingressos de les dones, comparativament amb els dels homes, segueixen sent inferiors i també en moltes circumstàncies es conceben com a ingressos complementaris als de la *persona principal*, que normalment recau sobre aquella persona que més ingressos aporta a la llar. El mercat de treball segrega les ocupacions destinant, en línies generals, les menys remunerades a les dones, i particularment a un perfil de dones amb estudis baixos i amb experiències intermitents i friccionals en el mercat de treball. En aquest sentit, hi ha darrere una lògica econòmica d'explotació de recursos, a la qual se suma una lògica patriarcal pròpia del sistema social. La combinació d'aquestes dues lògiques té com a resultat un desigual repartiment entre els gèneres dels recursos (materials, monetaris, simbòlics, relacionals...), que actua augmentant la vulnerabilitat social de les dones respecte als homes, atorgant a les primeres un paper subsidiari, monetàriament parlant, en el manteniment de les seves pròpies subsistències. Aquesta lògica de dominació econòmica masculina impregna també la valoració i el valor social del treball remunerat realitzat per les dones, fent que la segregació laboral es complementi amb la discriminació salarial. A més a més, la persistència de la lògica de dominació

econòmica i patriarcal produeix un fenomen desigual d'acumulació de recursos, sobretot en els plànols simbòlic i relacional en els mercats de treball, que també fan que la vulnerabilitat de les dones sigui més gran comparativament amb els homes, sobretot en les èpoques centrals de la vida de les persones; els valors elevats de vulnerabilitat desigual per a homes i dones es mantenen a partir que les dones tenen 45 anys.

L'estructura d'oportunitats de les dones està fortament recorreguda per les seves experiències en l'obtenció de recursos econòmics monetaris. La seva relació amb les tasques remunerades es manifesta sempre en els relats com a eix central de la situació de pobresa i, fins i tot, en els casos d'exclusió social (encara que en bona part d'aquests hi ha factors desencadenants de la situació, com és el consum de drogues, la marginalitat, la prostitució...). El treball remunerat apareix amb dos components molt estructurants de la relació d'aquestes dones amb l'experiència laboral. El primer component és el tipus de treball: en l'actual estructura de segmentació del mercat de treball, aquestes dones pobres han desenvolupat al llarg de les seves vides feines molt concretes destinades a perfils ocupacionals molt baixos pel que fa al desplegament de competències. Es tracta de feines escassament remunerades, de jornades laborals fragmentades i de contractes (quan n'hi ha) temporals. Aquestes tres marques configuren una precarietat laboral molt llunyana del que per a moltes d'elles seria desitjable, lluny, com diem, d'una mena de «flexiseguretat» que les podria protegir de les conjuntures i que els donaria una seguretat en forma de continuïtat d'ingressos. Aquestes dones, pel fet de ser pobres i de necessitar recursos econòmics, experimenten unes condicions de treball marcades fortament per l'explotació laboral, moltes vegades en el mercat de treball informal i sense cap tipus de cobertura social derivada de l'exercici de la seva prestació laboral. És a dir, els treballs als quals accedeixen es precaritzen si cal més a partir de les característiques de les mateixes dones que es postulen per realitzar-los. El segon component que estructura la relació d'aquestes dones amb la feina és la friccionalitat d'entrada i sortida del mercat de treball, sigui formal o informal. En gran part la intermitència ve determinada per la posició de les dones en l'estructura familiar d'origen o de la creada per elles mateixes, com a factor exogen al mercat de treball, però també pel tipus de treballs al quals tenen accés que l'afavoreixen. Les experiències laborals són relatades per aquestes dones, i en la majoria dels casos, com a experiències que els han generat conflictes personals per haver-les de compaginar amb les obligacions familiars, sobretot en aquelles dones que tenen al seu càrrec persones dependents. També són conscients en major o menor mesura de les dures condicions de treball que han hagut de suportar en les feines desenvolupades, encara que en els relats apareix l'autoculpabilitat per no haver estudiat, per haver-se deixat dominar per l'home, etc., com a justificació de les escasses oportunitats pel que fa a l'activitat laboral remunerada.

L'àmbit familiar, com hem assenyalat prèviament, es presenta també com un factor que incideix en la posició social de pobresa que experimenten les dones entrevistades. Els seus relats manifesten la centralitat que ocupen elles mateixes en les seves estructures familiars, com a proveïdores de recursos, tant monetaris com no monetaris. Les formes de pobresa d'aquestes dones estan fortament mediatitzades per les relacions econòmiques que es desenvolupen entre els membres que conviuen amb la dona pobra, fonamentalment amb el marit quan es tracta de dones casades, i amb els fills i filles quan es tracta de dones vídues o separades/divorciades. En el cas de les llars compostes per famílies nuclears, la dona esdevé una figura important com a proveïdora de recursos, ja que el marit o el company sovint no aporta o aporta escassos recursos monetaris a la unitat familiar. Aquesta situació s'aprofundeix més en el cas de les famílies monomarentals, on l'exmarit pren una posició absentista de les seves responsabilitats pel que fa a la manutenció. Tant pel que fa a les famílies nuclears com a les dones que viuen amb fills en edat de treballar (falsa monomarentalitat, segons alguns autors), les formes de pobresa més extremes es donen en aquelles en què tots els membres es troben en situació d'atur. La manca d'accés de les dones a relacions laborals de qualitat, unida a aquesta centralitat monetària, fa que les seves famílies visquin en la precarietat, al mateix temps que formen part del nucli de llars amb més persones en situacions de semiexclusió social o d'exclusió directament.

Hem assenyalat com a tercer factor amb una certa incidència en la pobresa d'aquestes dones la pèrdua de relacions socials a mesura que augmenta la vulnerabilitat i que tendeix a cronificar-se. Tot i així, aquesta idea és més característica dels tipus o perfils de pobresa que freguen la marginalitat social, és a dir, quan es combinen factors d'escassetat econòmica i situacions de dependència més o menys permanents, ja siguin derivades de l'addicció a les drogues, ja sigui pel fet de patir malalties cròniques que impedeixen desenvolupar una vida social. A vegades passa just el contrari: les dones pobres despleguen més densitat de contactes com a mesura pal·liativa de la seva situació de vulnerabilitat: és el cas, per exemple, de cert tipus de dones que formen famílies monomarentals i de part de les dones immigrades, sobretot les d'origen llatinoamericà. Allò que podem anomenar aïllament social afecta dones pobres però d'unes determinades característiques; altres tipus de dones pobres tendeixen a acumular el major nombre possible de densitat de contactes, donat que són necessaris per apaivagar la seva situació de precarietat: podríem dir que són conscients de la importància de les xarxes socials i dels contactes socials per poder sortir dels estats de manca que presenten, fet que en alguns casos les fa concebre la seva situació de pobresa com una situació de certa provisionalitat. Tanmateix, hi ha estudis que mostren com els individus pobres en general, i les dones pobres en particular, presenten un deteriorament del seu capital relacional: redueixen més l'oci social, freqüenten menys les amistats, la degradació

de les zones on habiten multiplica la pèrdua de relacions habituals i abandonen més freqüentment les associacions on participaven. En general, l'empobriment d'aquestes dones afecta la qualitat i la freqüència de la sociabilitat amb diferents membres de la seva família, sigui aquesta la més propera o la més extensa, amb les amistats per la pèrdua de lligams que tenen a veure amb no poder seguir realitzant certes activitats socials o amb la vergonya de presentar-se amb dificultats als veïns i companys de treball. La pèrdua de sociabilitat pot acompanyar en certa manera el procés de pobresa i, alhora, actuar com a factor potenciador de la vulnerabilitat social. Així com la posició de les dones pobres en el mercat de treball actua clarament com a antecedent de les posicions socials que ocupen, la massa de contactes socials actua com a variable dependent i independent alhora per poder comprendre les situacions de pobresa.

En definitiva, les narracions de les dones pobres permeten descobrir raons estructurals dels estats carencials, econòmicament parlant. Factors com ara la segregació i la discriminació en el mercat de treball, la distribució social desigual de les rendes o la manca d'oportunitats de què parteixen per les seves biografies de classe social i per la seva posició de subordinació en l'estructura d'assignació de rols socials, com a mares i cuidadores principals. Els discursos també presenten una racionalització de les seves situacions basades, paradoxalment, en el destí i en la fatalitat, factors, doncs, irracionals que no es podrien modificar. Es produeix una interiorització dels paràmetres dominants en la societat de mercat, que són bàsicament l'autoinculpació amb relació a la seva situació carencial. Les decisions personals sembla que manquen de contextos estructurals en el discurs de les dones pobres, encara que sobresurten immediatament seguint el fil de la narració vital dels fets. La pobresa, l'exclusió o la manca d'oportunitats, formen part de la distribució desigual i accés als recursos, no només monetaris, sinó també simbòlics, culturals i socials. Tot i així, hi ha diferents graus de consciència sobre un sistema patriarcal i de mercat que les ha portat a la situació de vulnerabilitat i de precarietat. Elles veuen la seva vida com un encadenament de decisions que les ha portat a la seva situació actual.

Les entrevistes mostren que hi ha una certa concurrència en els factors d'empobriment, cap dels quals pot ser, aïlladament, l'únic factor decididament explicatiu de les situacions de pobresa. Segons els contextos es combinen de diferents maneres i amb diferents intensitats, donant com a resultat diverses circumstàncies però amb un denominador comú: la manca de recursos econòmics monetaris per garantir una vida estandarditzada considerada fora dels límits de la pobresa. Precisament són aquests factors estructurants i estructuradors els que, com hem vist en l'anàlisi quantitativa de les dades, fan augmentar ostensiblement els percentatges de dones pobres quan resten aïllades i «descontextualitzades» de la llar. Les entrevistes reforcen aquesta idea de

la pobresa implícita i apunten, fonamentalment, a un mercat de treball que reforça i cronifica les seves situacions.

4. Conclusions

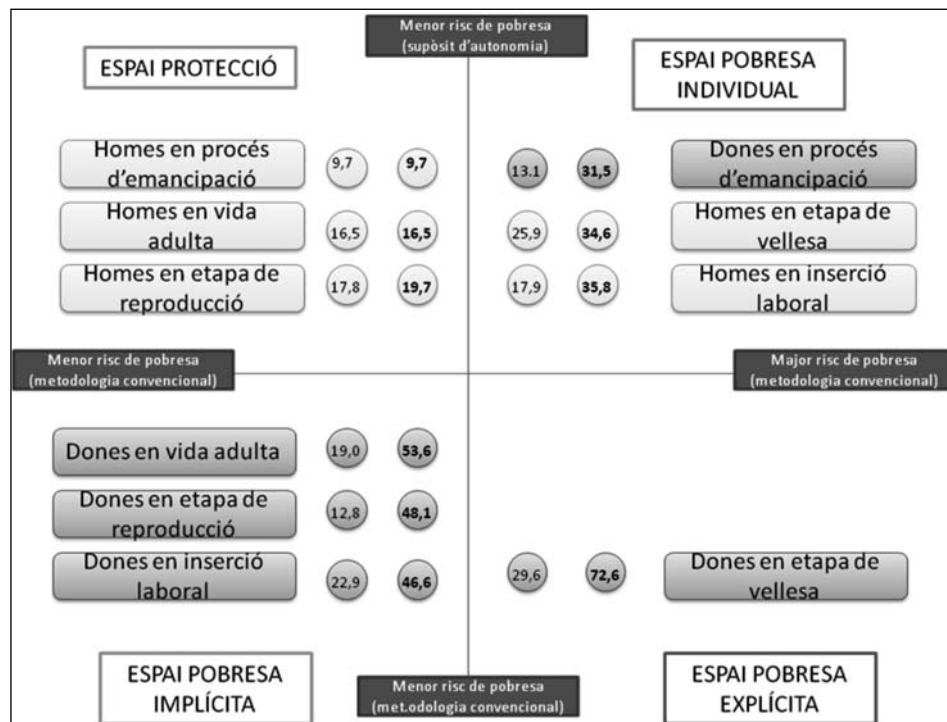
Les dades analitzades confirmen que allò que els autors d'aquest article detectaven⁶ per diferents perfils d'individus (que les dones presenten una elevada vulnerabilitat social que s'atenua mitjançant la dependència de la institució familiar, mentre que els homes habiten en un espai de protecció i d'independència econòmica respecte a la família), també es produeix al llarg dels diferents períodes del cycle vital.

Els diferents períodes del cycle vital analitzats representen un major risc de pobresa femenina, que es converteix en un risc molt elevat en cas que la dona hagués d'afrontar aquests reptes en solitari. Si ubiquem els períodes del cycle vital en un quadre construït a partir dels resultats de la incidència de pobresa obtinguts segons la metodologia convencional i segons el supòsit d'autonomia, ens adonem que la major part dels períodes crucials en la vida de l'home se situen en un espai de protecció (tan sols els vinculats a l'entrada i a la sortida del mercat laboral els generen un lleuger augment del risc), mentre que en les dones cadascun dels períodes vitals analitzats comporta un risc de pobresa més elevat (a excepció de l'emancipació, on el risc és moderat perquè es dona només quan es garanteixen unes determinades condicions de vida mínimes).

Aquest risc de pobresa femenina, però, només és detectat per la metodologia convencional de mesura de la pobresa quan es dona fora d'un nucli familiar. Quan la dona viu en un nucli familiar hem de parlar de l'existència d'una pobresa implícita, que els reduiria greument el nivell de vida en cas de passar a viure soles: aproximadament la meitat de dones en procés d'inserció laboral, en l'etapa de tenir fills i en l'edat adulta serien pobres en cas de quedar-se soles. En el primer cas la protecció prové de la família d'origen i en els dos següents és el marit, a través de la seva font d'ingressos, la que evita la caiguda de la dona en la pobresa.

⁶ Informe de recerca presentat a l'Institut Català de les Dones: «Nova pobresa i exclusió social basada en el gènere. El cas del Camp de Tarragona» (expedient U-16/08).

Figura 1. Taxes de pobresa masculina i femenina en diferents etapes del cicle vital i segons la metodologia de mesura⁷

Font: elaboració pròpia a partir de l'ECV (2006)

Per tant, aquesta modificació puntual de la metodologia de càlcul de la pobresa ens mostra que, dins la institució familiar, la distribució dels rols reserva l'autonomia en els homes i relega les dones a situacions de dependència familiar. Aquesta dependència es tradueix en vulnerabilitat social (i habitualment en situacions de pobresa) quan es produeix una ruptura en el nucli familiar.

Amb aquest exemple metodològic de càlcul de la pobresa volem posar de manifest que les formes convencionals de mesurar la pobresa no permeten desvetllar el vel metodològic que suposa prendre com a unitat d'anàlisi la llar, un vel que tendeix a reduir artificialment la taxa de pobresa femenina i a igualar-la a la masculina.

Quan aixequem aquest vel ens adonem que moltes de les dones que eren comptabilitzades com a no pobres aconseguen mantenir la seva situació de protecció només per una estratègia familiar que orienta els homes a l'obtenció d'ingressos i les dones a

⁷ La primera columna indica la taxa de pobresa convencional, és a dir, prenent com a unitat d'anàlisi la llar. La segona columna, en negreta, mostra la taxa de pobresa sota el supòsit d'autonomia, és a dir, prenent com a unitat d'anàlisi l'individu.

la dependència d'aquests ingressos. Per tant, es posa a la llum l'existència d'una pobresa implícita, o amagada, que afecta exclusivament les dones i que les reclou a posicions de subordinació econòmica a les llars.

Aquest fet és possible per la combinació de dues lògiques: d'una banda, una lògica econòmica i de mercat que destina posicions ocupacionals deteriorades a les dones, pel que fa als drets i cobertures laborals així com a les condicions de treball, i en particular a les dones procedents de les capes socials amb menys capitals per desplegar, i d'altra banda, una lògica patriarcal, pròpia del sistema social i familiar. Aquestes dues lògiques actuen combinadament i amb conseqüències diferents segons el gènere, i tenen com a resultat un desigual repartiment dels recursos (materials, monetaris, simbòlics, relacionals...), atorgant més recursos i de més qualitat als homes. La situació que viuen les dones n'augmenta la vulnerabilitat social respecte als homes i els atorga un paper subsidiari, monetàriament parlant, en el manteniment de les seves pròpies subsistències.

Com hem vist anteriorment, malgrat les diverses situacions i manifestacions vitals de les dones pobres entrevistades, es pot identificar un mínim denominador comú quan s'analitzen els discursos de les seves trajectòries vitals. Indistintament de les causes primeres de caràcter consubstancial que faciliten i impulsen els processos de pobresa individuals, en l'origen de les situacions de pobresa apareixen tres factors que, encara que es manifestin de diferents formes, es combinen a l'hora de fer que les dones en aquest cas acabin experimentant aquestes situacions i una major vulnerabilitat econòmica i social: la precarietat en el mercat de treball formal i informal, la situació de subordinació en l'entorn familiar propi i extens, i, en menor mesura, la pèrdua de densitat social. Però són els dos primers factors, la posició de les dones en el mercat de treball i la posició de les dones en l'entorn familiar, els dos principals que determinen la precarietat vital entesa com la manca de recursos propis de caràcter monetari per afrontar la vida autònoma.

5. Bibliografia

- ABEL SMITH, B. i TOWNSEND, P. (1965). *The Poor and the Poorest*. London: Bell.
- ALLO, F. i HARCOURT, W. (1997). «From South to the North; evolving perspectives on gender and poverty», *Gender and development*, 5 (3): 9–12.
- ANDERSEN, J. i LARSEN, J. (1998). «Gender, poverty and empowerment», *Critical-social policy*, 55: 241–258.
- BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C. i ALEMANY, C. (1994). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas Conceptuales*. Madrid: Icaria-Fuhem.

- BRUNET, I.; VALLS, F. i BELZUNEGUI, A. (2008). «Pobreza, exclusión social y género», *Revista Sistema*, 207: 69–85.
- CASTEL, R. (1997). *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires: Paidós.
- CASTEL, R. (2003). *L'insecurité sociale. Qu'est-ce qu'être protégé?* París: Seuil.
- GALBRAITH, J. K. (1958). *The Affluent Society*. Boston: MA, Houghton-Mifflin.
- HAGENAARS, A.; VOS, K. i ZAIDI, A. (1994). *Poverty Statistics in the Late 1980's*. Luxemburg: Eurostat.
- INSTITUTO DE LA MUJER (2009). *Mujeres y hombres en España 2009*. Document electrònic: <http://www.inmujer.migualdad.es/MUJER/mujeres/cifras/index.htm>
- MARUANI, M. (2002). *Trabajo y el empleo de las mujeres*. Madrid: Editorial Fundamentos.
- OECD (1982). *The OECD list of social indicators*. París: OCDE.
- PAUGAM, S. (1993). *La Disqualification sociale: essai sur la nouvelle pauvreté*. París: Presses Universitaires de France.
- PAUGAM, S. (2007). *Las formas elementales de la pobreza*. Madrid: Alianza Editorial.
- ROWNTREE, B. S. (1901). *Poverty: a study of town life*. Londres: Mcmillan.
- SEN, A. (1995). *Nuevo examen de la desigualdad*. Madrid: Alianza Editorial.
- SCOTT, S. W. (1984). *Gender and the Politics of History*. Nova York: Columbia University.
- TORTOSA, J. M. (2001). *Pobreza y perspectiva de género*. Barcelona: Icaria.
- TOWNSEND, P. (1962). «The Meaning of Poverty». *The British Journal of Sociology*, 13 (3): 210–227.
- TOWNSEND, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom, a survey of household resources and standards of living*. Middlesex: Penguin Books.